

2. Кулакова, Л. И. Поэзия М. Н. Муравьева / Л. И. Кулакова // Муравьев М. Н. Стихотворения. // М. Н. Муравьев; вступ. стат., примеч., подг. текста Л. И. Кулаковой. — Л.: Сов. писатель, 1967. — С. 5–49.
3. Муравьев, М. Н. Стихотворения / М. Н. Муравьев; вступ. стат., примеч., подг. текста Л. И. Кулаковой. — Л.: Сов. писатель, 1967. — 388 с.
4. Остолопов, Н. Ф. Ода / Н. Ф. Остолопов // Словарь древней и новой поэзии: в 3 ч. — СПб., 1821. — Ч. 2. — С. 230–279.
5. Пашкуров, А. Н. История русской литературы XVIII века: учеб. для студ. высш. учеб. заведений: в 2 ч. / А. Н. Пашкуров, А. И. Разживин. — Елабуга: ЕГПУ, 2011. — Ч. 2. — 448 с.
6. Топоров, В. Н. Из истории русской литературы. / В. Н. Топоров. — М.: Яз. славян. культуры, 2003. — Т. 2. Кн. II.: Русская литература второй половины XVIII века: Исследования, материалы, публикации. М. Н. Муравьев: Введение в творческое наследие.— 928 с.
7. Тюпа, В. И. Художественный дискурс (Введение в теорию литературы) / В. И. Тюпа. — Тверь: Твер. гос. ун-т, 2002. — 80 с.

Людмила Зіневич, Валентина Красавіна (Чернігів)

ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В ІСТОРИЧНОМУ ДИСКУРСІ ХІХ СТОЛІТТЯ (на матеріалі історичної прози М. Гоголя та П. Куліша)

З відродженням державної незалежності в Україні посилювався інтерес до власного історичного минулого, що пов'язано з розвитком української національної ідеї, пошуками власної національної ідентичності, прагненням у минулому знайти міцну опору, щоб упевненіше дивитися в майбутнє. У формуванні національної свідомості українців значну роль відіграли історичні твори П. Куліша (роман «Чорна рада») та М. Гоголя (повість «Тарас Бульба»), в яких автори, відтворюючи атмосферу життя й боротьби українського народу за волю й незалежність у XVII ст., осмислювали роль козацтва в національній історії, духовному житті нації, виявляли своє ставлення до минулого запорозького козацтва. Як наголошував відомий український прозаїк XIX ст. І. Нечуй-Левицький: «Козаччина — то цвіт українського історичного життя, то самий показний період нашої історії, то час української слави, завзяття і лицарства... й буде родючим полем для квіту поетичного» [1, с. 60–61].

Митцям вдалося майстерно передати дух козацької доби, створити цілу галерею історичних персонажів, реальних і уявних, конкретних національних характерів, детально змалювати козацький соціально-політичний устрій, звичаї, традиції, судочинство, своєрідний побут, духовний світ Запорозжя, а Кулішеві — і доби Руїни, що досягається цілісною системою виражально-зображальних засобів. П. Куліш за основу брав архівні документи, «Історію Русів», літопис Самовидця та Грабянки і в зображенні історичних фактів, описах народних звичаїв та побуту прагнув до максимальної точності. М. Гоголь, який з дитинства був глибоко закорінений в український фольклор, увібравши у свою душу все його багатство, шукає дух минулого, характер народу саме у національних піснях, козацьких думах, вдивляючись у героїчні

події народної історії. Розмірковуючи над особливостями народних пісень, письменник зазначав: «Історик не повинен шукати в них вказання дня і числа битви або точного пояснення місця... Але коли він захоче пізнати справжній побут, стихії характеру, усі найтонші відтінки почуттів, хвилювань, страждань, радощів описуваного народу, коли захоче вдихнути дух минулого віку, загальний характер всього цілого і кожного окремого, то він буде задоволений цілком: історія народу розкривається перед ним у ясній величі» [2, с. 393–394]. Тому повість і нагадує історичну думу з її епічним розмахом, могутніми національними характерами. Молодий М. Гоголь відкрив Україну світові, спочатку у своїх «Вечорах...», з неповторною народною звичаєвою традицією, а потім у повісті «Тарас Бульба», з поетизацією козацького колориту, козацької України, що бореться за волю і віру. За словами В. Скурятівського, з Гоголя «певною мірою починається українська національна ідея у доволі сучасному вигляді» [3].

П. Куліш у своїх творчих пошуках прагнув віднайти і відтворити правдиву історію козацтва — без прикрас. З одного боку, він визнає надзвичайно важливу роль козацтва в історії України, а з іншого — намагається об'єктивно осмислити козацьку минувшину в її позитивних і негативних для подальшого історичного розвитку України проявах. В «Історії українського народу», у працях 1950–1960-их рр. П. Куліш констатує поступову втрату Запорозжям своєї визвольної місії. Неоднозначна оцінка козацтва виявилася і в художній творчості письменника, що підтверджує лінгвістичний аналіз твору.

Розглянемо ключові концепти історичних творів: роману «Чорна рада» та повісті «Тарас Бульба» — це Запорозька Січ і козацтво, оскільки в них найбільш повно відобразилися світоглядні позиції письменників. Запорозька Січ — мовно-національний образний концепт, що має глибоку літературну традицію. У думках та піснях («Козак Голота», «Самійло Кішка», «Пісня про Івана Сірка», «Ой Січ-мати» та ін.) Запорозька Січ постає як символ волі, свободи, нескореності; запорожці — символ честі, лицарства, героїзму у змаганнях з турками, татарами, ляхами. Таке уявлення про Січ підтримується і літописними творами. Зокрема, автор літопису Самійло Величко бачить Запорозьку Січ як взірць ідеальної суспільності. Цей художній образ розроблявся також в поезії та прозі. До нього зверталися як українські, так і зарубіжні письменники (М. Плиска, М. Пашковський, Б. Зиморович, К. Сакович, Климентій Зіновіїв, Л. Яценко, Б. Залеський, П. Свенцицький, К. Рилєєв, О. Кузьмич, Д. фон Лізандр, П'єтро делла Валле, Байрон, Боденштедт, Меріме та ін.), зображуючи Запорозьку Січ як оплот волі. Згадаймо історичні поеми Т. Шевченка, написані в романтичний період його творчості, «Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Гамалія», «Невольник», «Іржавець» тощо, де поет зображує Запорозьку Січ як осередок і символ волі. Така міфопоетизація Січі формувалася на основі історичних реалій та подій, починаючи з XVI ст., і на поч. XIX ст. цей образ у мовно-художній практиці усталився в основному як романтичний.

На цій традиції будував свої уявлення про Запорозьку Січ і М. В. Гоголь. П. Куліш прислухається до народної оцінки козацтва, що знайшла вираження

у піснях та думах, проте письменник додає до традиційного образу нові деталі, відповідно до власного бачення історії та своїх естетичних уподобань.

В аналізованих творах Січ (синонім Запорозжя) постає як художній образ козацької республіки. Зображальні мовні засоби, які його створюють: метафори, епітети, порівняння, перифрази, афористичні вислови, — функціонально й семантично пов'язані з поняттям «воля», яке розкриває ідейно-тематичний зміст твору, бо прагнення волі — то внутрішній стан козацтва.

Автор «Чорної ради» характеризує Січ так: *«Запорозжся іспоковіку було серцем українським, що на Запорозжжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорозжся, як у горні іскра: який хоч такий і розідми з неї вогонь*. Тим-то, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому» [4]. У характеристиці Січі митець використав народнопоетичний образ: *«Запорозжся — серце українське»*. Із побуту козаків народився й предметний образ — порівняння козацького завзяття, рішучості, відчайдушності з іскрою в горні: *«Запорозжся, як у горні іскра»*.

Художній контекст «Тараса Бульби» теж засвідчує звертання автора до народнопоетичного образу при характеристиці Січі: *«— Прощай, наша мати»*, — із уст козаків перед походом [5]. Пор. в народній пісні: *«Січ — мати, а Великий Луг — батько»* [6, с. 56]. М. Гоголь, характеризуючи Січ, акцентує увагу на поняттях «воля» та «побратимство». Порівняймо: *«Сечь представляла необыкновенное явление. Это было какое-то беспрерывное пиршество, бал, начавшийся шумно и потерявший конец свой. ... Всякий приходящий сюда беззаботно предавался воле и товариществу таких же, как сам, гуляк, не имевших ни родных, ни угла, ни семейства, кроме вольного неба и вечного пира души своей ... это был тесный круг школьных товарищей»*. Епітетним словосполученням «школьные товарищи» автор підкреслює безкорисливість, щирість стосунків, а також спільність інтересів січового товариства: захист рідної землі від татарсько-турецьких нападників та польсько-шляхетських загарбників, оборона батьківської православної віри, взаємодопомога під час бою тощо. Гоголь відтворює характерні для Січі ідеали рівності, вірного побратимства, демократичні порядки, бо саме там виховувалися сильні і мужні характери. Пор.: *«Нет уз святее товарищества», «Нет лучшей науки для молодого человека, как Запорожская Сечь»*. *«Сечь! Вот то гнездо, откуда вылетают все те гордые и крепкие, как львы. Вот откуда разливается воля и казачество на всю Украину!»*. Гніздо — місткий образ (в XIX ст. ця лексема була багатозначною, позначала логово, де тварини виводять своє потомство, виводок, сім'ю), підсилений порівнянням з левом, що означає хоробрих, безстрашних і сильних, підсилює попередні епітети зі звеличувальною експресією, допомагає повніше розкрити образ козацтва. Цей образ є й у Куліша, порівняймо: *«Запорозжже перше було гніздом лицарства козацького, а тепер виводить тільки хижих вовків та лисиць»*. Але позитивній оцінці козаків «старої Січі» протиставляється й зневажлива, презирливо-гнівна, коли мова йде про запорожців, які підтримували на козацькій раді у Ніжині І. Брюховецького.

У перифрастичних висловах М. Гоголя — «странная республика», «своевольная республика», «независимая республика» — Січ постає, з одного боку,

як вільна козацька республіка, а з іншого, із самобутніми законами, порядками, звичаями. Напр.: «*Эта странная республика* была именно потребностью того века», «Все занимало их (Остапа й Андрія): разгульные обычаи Сечи и немногосложная управа и законы, которые казались им иногда даже слишком строгими среди такой *своевольной республики*».

У «Чорній раді», де йдеться про руйнування Запорозької Січі за гетьмана Брюховецького, Василь Невольник із сумом констатує: «*Переведеться ж, видно, ні на що славне Запорожжя, коли такі гетьмани настали*». Такої ж думки й січові діди: «*На чім держиться Січ і славне Запорожжя, те повернув ти [Брюховецький] на сміх!*». Тут Січ як вільна, сильна козацька держава зі своїми самобутніми законами, порядками, звичаями характеризується уже через заперечення смислу художнього означення *славний*.

Отже, за допомогою зображально-виражальних засобів автори моделюють образ Запорозької Січі як вільної козацької республіки, характеризують суспільно-політичний устрій, його демократичний характер, оснований на принципах людяності і братерства.

На Запорожжя йшли, втікаючи від ворогів, соціальних утисків, релігійних переслідувань тощо, починаючи з XV ст. їх стали називати козаками (слово тюркського походження, означає «вільна людина»). Слово набуло національного забарвлення: в народному уявленні — ідеал лицаря, «відважний, завзятий, хоробрий чоловік». Слово стало своєрідним символом, етнопсихологемою, бо саме в історії та долі козацтва найяскравіше виявилася історична місія українського народу. Звертаємо увагу, що Гоголь лексему козак вживає тільки в українській орфографії, а не як подано в «Словаре русского языка XI–XVII вв.», «Словаре русского языка XVIII в.», де фіксується лише один варіант написання — через — *-а-*.

Синонімами до лексеми *козак* у творах є слова *запорожець*, *лицар* (так називали вільного козака-запорожця, якому властиві козацька доблесть і воєнне мистецтво), *товариш* тощо. Наприклад, у Гоголя: «...много еще других *славных* и *храбрых* козаков захотело попробовать меча и могучего плеча в схватке с татаринном», «Немало было сильно и *сильно добрых* козаков между теми, которые захотели остаться», «Сам иноземный инженер подивился такой никогда им не виданной тактике, сказавши тут же при всех: «Вот *бравые молодцы-запорожцы!*» Вибудовується синонімічний ряд епітетів-характеристик козаків з виразною позитивною оцінкою. Серед них виділяємо узагальнені, характерні, що тяжіють до усталених: «добрий, славний, бравый, храбрый» тощо. Пор. у тексті Куліша — з монологу ченця: «*Се добрії молодці-запорожці* по Києву гуляють», з авторської мови: «Показав себе *добрим запорожцем*: і не зморщивсь, і не застогнав». Позитивну оцінку мають іменникові художні означення *козаки-лицарі*, *молодці-запорожці*, які, уточнюючи, підсилюючи означувану лексему, увиразнюють піднесено-урочисту мову.

Назви козаків — слова-історизми, означуються епітетами, які характеризують якості козаків-воїнів, вік, їх зовнішні дані, де увага зосереджується на важливих деталях портрета козака. Пор. у тексті М. Гоголя: «...*запорожець, как лев, растянулся на дороге. Закинутый гордо чуб* его захватывал на поларшина». Навіть у цьому гіперболізованому образі відчувається сильне почуття

власної гідності. «Запорожцы...с бритыми головами и длинными чубами», «Тогда выступило из середины народа четверо самых старых, седоусых и седочупринных козаков (слишком старых не было на Сечи, ибо никто из запорожцев не умирал своею смертью)», «...и бог знает в каких местах не показались бы чубатые запорожские головы». Письменники, прагнучи досягти типовості зображення портета козака, вживають лексеми чуб (важлива деталь у портреті запорожця), народнорозмовний синонім чуприна; вуса, які означають епітети, що вказують на довжну, колір. Означення вживаються і в переносному значенні — для метонімічного позначення збірного поняття «козацтво», а також виконують характеристичну оцінну функцію, зокрема, «седоусые», «седочупринные», «седые, старые чубы» значить бувалі, досвідчені, мудрі, поважні. Епітети «седоусые», «седочупринные», «чубатые» окрашені народнорозмовною експресією. Пор. у тексті Куліша: «Сивий-сивий, як голуб, у дорогих кармазинах, вискакує попереду йдучи запорожець»; «Да й оглянулись на чубатого запорожця»; «Знати їх (запорожців) було по довгому оселедцю з-під шапки...».

Художні означення виражають переважно типові характеристики, загальне враження. У Гоголя: «Старые, загорелые, широкоплечие, дюженогие запорожцы, с проседью в усах и черноусые, засучив шаровары, стояли по колени в воде и стягивали челны с берега», «Из среды их (козаков) отделился и стал впереди приземистый, плечистый козак», «Следом за ним выехал и Демид Попович, коренастый козак, уже давно маячивший на Сечи», «Сильный был он (Моисей Шило) козак», «Но не поглядел на то Шило, а замахнулся всей жилистой рукою (тяжела была коренастая рука) и оглушил внезапно по голове». Змальовуючи зовнішність, письменник часто вдається до трансформації, стискування фрази: «широкоплечий, дюженогий, седоусый» тощо. Також в автора відображений і колективний портрет запорозького козацтва: «Зашумели запорожцы..., волновались все характеры тяжелые и крепкие, которые не скоро накалялись, но, накалившись, упорно и долго хранили в себе внутренний жар».

Збірна назва козацтво має синоніми лицарство, товариство, братство, з якими поєднуються художні означення, утворюючи перифрастичні вислови. Куліш пише про «братчиків, хоробрих товаришів». Нерідко письменник характеризує козацтво через афористичні вислови і перифрази. З авторського тексту: «химерний дуже був народ»; «шалений був народ»; «Добрії молодці багато інколи діяли людям шкоди по Україні, да, мимо того, якось припадали до душі всякому»; «Що за любий народ, оці братчики». Синонімічний ряд перифрастичних сполук сприяє створенню місткого мовного образу з виразним емотивним забарвленням, де кожний наступний епітет підсилює значення попереднього. Подаючи узагальнений образ запорожців, автор, крім позитивних, відтінює негативні риси. Такі характеристики засвідчують суперечливе ставлення П. Куліша до козацтва. Пор.: «Поки ляхи да недоляшки душили Україну, туди втікав щонайкращий люд з городів, а тепер хто йде на Запорожжя? Або гольтяпака, або злodyга..., або дармоїд...»; «...окаянна сірома нишпорить усюди по Україні»; «... запорозькі гультяї баламутять не одне сільське поспільство...»; «Чи достойні сії буї вепри дніпровії, щоб трактовать з ними по-

людськи»; «Шаблею та гарматами протверезимо *сих п'яниць нікчемних*»; «Люде ... біжать дивитися на *січових гуляк*»; «...уже знали, що за *хижесє птаство тії братчики*»; «Кому ж пощастило улизнути за царину, тії, як од собак, мусили од *запорозької голоти* одбиватись»; «...усюди *розбишаки* шукали грошей». Крім розмовних означень, лайливо-зневажливого характеру, які трапляються і в мові персонажів, і в мові автора, письменник використовує оцінні вислови, де часто не епітет, а оцінно-негативна розмовна назва виконує характеристично-узагальнювальну функцію. Для зображення запорожців Куліш вдається до порівняння з хижими звірами, птахами, що вмотивовано контекстом. «Запорозька голота» змальовується тими ж фарбами, що й чернь: *темна, руйнівна сила*, що неспроможна будувати державу, нерозсудлива, яка не вміє відрізнити розум від хитрощів. Ці образи мають відверто негативне забарвлення, посилюють експресію презирства. Як бачимо, у Куліша оцінка козацтва не однозначна, не завжди збігається з народною.

Схвальне ставлення автора «Чорної ради» до тих запорожців, які відстоювали старі січові закони, берегли старі козацькі звичаї. Це «січові діди», про яких з повагою говорить Куліш, використовуючи перифраз: «Може б, без бучі й не обійшло, да *сивії діди, батьки січовії*, стоячи серед братчиків зупинили»; «Довгенько думали *сивії оселедці...*». Епітет *сивії* вказує на бувалість і досвідченість, мудрість козаків.

Проаналізувавши епітетні словосполучення, які змальовують зовнішність козака, можемо говорити про узагальнений типовий портрет козака-українця, що постає із текстів: «довгий чуб, чорнобровий, чорноусий, широкоплечий, сильний», та про типізований внутрішній портрет козака — українця: «добрий, славний, бравий, хоробрий» тощо. У названих означеннях домінує позитивна оцінка краси, вербалізується ідеал українця-козака, пропущений через призму народного світосприйняття.

Уживані М. Гоголем художні засоби відтворюють народнопоетичне мовомислення митця. Народнописенні епітети добрий, бравий, славний є постійними авторськими характеристично-оцінними означеннями високого стилістичного заряду і беруть участь у створенні міфопоетичного образу українського козацтва.

П. Куліш, на противагу усталеним поглядам, виробленим народнопоетичною традицією, Т. Шевченком, М. Гоголем та ін., знімаючи міфологізаційні нашарування, показує козачину різнобічно: і як героїчну сторінку нашої національної історії, і в той же час визнає її хиби, деякі періоди розцінює як деструктивні для державотворення, як гальмівні на шляху до європейського розвитку. Отже, лінгвістичний аналіз історичних текстів, зокрема концептів — Запорозька Січ і українське козацтво, дає ключ до розуміння і витворення авторської концепції історії козацтва в цілому.

Література

1. Нечуй-Левицький, І. С. Зібрання творів: у 10 т. / І. С. Нечуй-Левицький. — К., 1968. — Т. 10. — С. 60–61.
2. Гоголь, М. В. Про малоросійські пісні / М. В. Гоголь // Твори: в 3 т. / М. В. Гоголь. — К., 1952. — Т. 3. — С. 393–394.

3. Скуратівський, В. Про значення Гоголя / В. Скуратівський [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.bbc.co.uk/ukrainian/entertainment/story/2009/03/090320_gogol_interactive_skurativskv. — Дата доступу: 12.10.2013.
4. Куліш, П. Чорна рада: хроніка 1663 року / П. Куліш. — Х.: Основа, 1990. — 272 с.
5. Гоголь, Н. В. Избранные произведения: в 2 т. / Н. В. Гоголь. — К.: Дніпро, 1983. — Т.1.
6. Українські нар. пісні та думи. — К., 1992. — С. 56.

Кацярына Пілат (Мінск)

СМЕХАВАЯ КУЛЬТУРА І ЯЕ ВЫЯЎЛЕННЕ Ў ПРОЗЕ ЯКУБА КОЛАСА І МІКАЛАЯ ГОГАЛЯ

Творчасць Якуба Коласа ўяўляе сабой знакавую з’яву сусветнай літаратуры. Пісьменнік няспынна веў дыялог з папярэднікамі, сінтэзуючы ў сваёй творчасці лепшыя мастацкія традыцыі сусветнай культуры. Свядомая арыентацыя на класічныя ўзоры мастацкай літаратуры дазволіла яму вывесці беларускую літаратуру на якасна новы ўзровень. Сярод мастацкіх традыцый, якія фарміравалі светапогляд Якуба Коласа, асобнае месца займаюць традыцыі рускай класічнай літаратуры. Акумуляуючы мастацкія адкрыцці Аляксандра Пушкіна, Мікалая Гоголя, Льва Талстога, Якуб Колас тым самым далучаўся да сусветнай класічнай традыцыі, якая адыграла ролю падмурка, на якім складваўся ўласна коласаўскі стыль.

Традыцыі Мікалая Гоголя ў станаўленні мастацкага стылю Коласа-празаіка былі вызначальнымі. Першы праявіны твор «Наша сяло, людзі і што робіцца ў сяле», які быў напісаны Якубам Коласам «пад Гоголя», уяўляе сабой па сутнасці інтэрпрэтацыю «Вечароў на хутары каля Дзіканькі». У Мікалая Гоголя знаходзім: *«Бывало, соберутся накануне праздничного дня добрые люди в гости, в пасичникову лачужку, усядутся за стол — и тогда прошу только слушать. И то сказать, что люди были вовсе не простого десятка, не какие-нибудь мужики хуторянские. Да, может, иному, и повыше пасичника, сделали бы честь посещением. Вот, например, знаете ли вы дьяка диканьской церкви, Фому Григорьевича? Эх, голова! Что за истории умел он отпускать!»* [3, с. 5]. У Якуба Коласа адпаведна знаходзім: *«Пазбіраюцца ў каго ў хату дзяўчаты і хлопцы, ломяць голавы, як прыдзе часам які-небудзь стары чалавек, просяць, каб расказаў што-небудзь. Часам збярэцца многа старых мужчын — вот ужо талкуюць і спораць! Чорт знае, чаго нагавораць; жывот надарвеш смеючыся. Ёсць у нас Сымон Каробка, вот хіба ўмее расказаць, хоць многа і лжэ, але лжэ гладка»* [5, с. 377]. У пэўны момант творчага развіцця Якуба Коласа ўзаемадзеянне з літаратурнай спадчынай Мікалая Гоголя адыгрывала ролю творчай лабараторыі пісьменніка, дзе складваўся ўласны стыль, акрэслівалася ідэйна-праблемнае кола яго твораў, удасканаліваліся мастацкія прыёмы.

Імкненне да камічнай ацэнкі рэчаіснасці прысутнічае ва ўсіх народаў свету. У розных культурах катэгорыя смеху праяўляецца па-рознаму і знаходзіць працяг найперш у нацыянальных літаратурах. Беларуская сатырычная проза ў сваім станаўленні ішла праз традыцыі народнай смехавой культуры. Шматлікія паданні, народныя казкі, анекдоты, жарты літаратурна апрацоўваліся